

SZABÓ TIBOR

SZEMPONTOK
GRAMSCI SZELLEMI FORMÁLÓDÁSA ÉS UTÓÉLETE
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

I. Két nemzeti kultúra van minden nemzet kultúrájában, mert: „*Minden* nemzeti kultúrában megvannak — ha nem is kifejlett formában — a demokratikus és a szocialista kultúra *elemei*, mert *minden* nemzetben van dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek az életkörülményei elkerülhetetlenül demokratikus és szocialista ideológiát szülnék”¹ — mondja Lenin, s e megállapítása fokozott mértékben érvényes a jelenkori olasz szellemi életre, amelynek jellegét a teljesen kifejlett formában jelenlevő idealista és materialista kulturális vonulat egymással vívott harca határozza meg. A két szembenálló kulturális és filozófiai irányzat elkülönülésének, az elkülönülés felerősödésének alapját azok a XIX. század közepén kezdődő társadalmi, gazdasági és politikai változások adják, amelyek a XX. században egyre jobban kiteljesednek — s e változások szellemi visszfényeként létrehozzák Gramsci és Croce filozófiáját, mint az olaszországi két, egymással mindig szemben álló² kultúra tipikus megnyilvánulási formáit. Tanulmányozásukkor mindig szem előtt kell tartani azt a polemikus élt, amit a másik irányzat képviselőinek elméleti koncepciói számára tartogatnak, mert csak ez esetben tisztázódhatnak azok a lényeges eltérések és/vagy esetleges egybeesések, amelyek egyik vagy másik felfogást alapvetően jellemzik. Különösen fontos ezen lényeges elemzési szempont figyelembevétel a materialista kulturális vonulat fő képviselője, Gramsci esetében, aki — bár ellentmondásoktól nem mentesen — az idealizmussal szembeni polémiaiban alakítja ki és erősíti meg saját materialista pozícióit, s ezzel együtt gazdagítja az egész olasz kultúrát is. Ezért aztán központi jelentősége van az olasz materialista kulturális vonulat vizsgálatakor annak, hogy Gramsci szellemi formálódása — amely során egyaránt érik idealista és materialista hatások — szorosan összefügg az olasz materialista kulturális hagyomány megerősödésével és jelentős előretörésével.

E központi szerep minden jelentőségét azonban a marxista kutatás csak igen nagy késéssel — majd harminc évvel a politikus-filozófus halála után — kezdte felismerni, ami nem mindenben segítette elő e szellemi örökség ápolását és sokoldalú továbbfejlesztését.³ Togliatti halála után — az ő útmutatásai alapján, de eltérő meg-

¹ V. I. Lenin: *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan*. LÖM. 24. köt. 120. l.

² Amikor a két kultúra alapvető szembenállásáról beszélünk, igyekszünk magunkat elhatárolni az olyan — elsősorban zsdanovi-sztálini — felfogásoktól, amelyek a két kultúra szembenállását abszolutizálják és nem látják reális kapcsolatukat. Lásd erről Hermann István: *A szocialista kultúra problémái*. (Bp., 1970, Kossuth K.) c. könyvét.

³ Ahogy Amendola mondja: „A mi gyenge pontunk az, hogy nem értékeltük és ugyanakkor nem fejlesztettük tovább örökségünket...” Lásd: G. Amendola: *Utilità di un discorso chiaro*. In: *Rinascita*, 1968, 26. sz. 33. l. Ennek ellenére pesszimista és túlzó véleménynek tartjuk V. Gerratana kijelentését: „A marxizmustörténeti tanulmányoknak Olaszországban idáig kicsit hányatott életük volt. Annak ellenére, hogy egy időben érdeklődés mutatkozott az ilyenfajta kutatások iránt és olyan elméleti problémák iránt, amelyeket Antonio Labriola és Antonio Gramsci dolgozott ki,

közelítési módszerekkel — vitában tárják föl az ún. olasz historicista vonal jelentőségét és társadalmi szerepét. E vita során, amely 1965—66-ban zajlott egyrészt Rossanna Rossanda, másrészt Luciano Gruppi, Cesare Luporini és mások között, a sok helytelen és téves interpretáció mellett bizonyos szerény eredményre jutottak az olasz materialista kulturális tradíció provinciális vagy nem provinciális jellegét, valamint a vonulatot alkotók személyét illetően. Megállapították, s ebben általában egyet is értettek, hogy — kisebb kitérés kísérletek ellenére, mint amilyen az irodalomban E. Vittorini és C. Pavese törekvései — bizonyos mértékű provinciális elzárkózás érezhető az olasz kulturális életben. Az ún. historicista vonal elmélete azonban — R. Rossanda véleményével szemben — bekapcsolja azt a nemzetközi eszmeáramlatokba. Fontos aláhúzni, amit ennek kapcsán nálunk is sok kutató hangsúlyoz,⁴ hogy az olasz materialista kultúrában és filozófiában a marxizmustól való eltérés elsősorban terminológiai — és nem lényegi, — eltérés, amit egyrészt — Gramsci kifejezésével élve — a filozófiai nyelvek lefordíthatóságának problémái, másrészt éppen az olasz materialista hagyományokhoz való fokozottabb kötődés idéznek elő. E tradíció fő képviselői — amint e vita során ismételtelen is hangsúlyozták — a nápolyi újhégeliánus iskolán (elsősorban Bertrando Spaventa elméletén) és a marxizmuson nevelkedett Antonio Labriola, maga Gramsci, akinek az előbbihez való viszonyát később még részletesebben is elemezzük, s végül Togliatti, aki sokat tett azért, hogy széles körben is elfogadtassa a materialista kulturális hagyomány eredményeit Olaszországban. Valójában ezen a kulturális hagyományon egész generáció nőtt fel, amelynek tagjai — Gruppi, Badaloni, Luporini, Salvucci és mások — elméletileg jól felkészülve védik és fejlesztik ezen örökséget. Nem utolsósorban ez az általunk említett vita vezetett oda, hogy egyre intenzívebben foglalkoztak azokkal az idealista vagy materialista filozófusokkal, akik lényegesen befolyásolták Gramsci szellemi formálódását. *Csak ezután* vált lehetővé, hogy mindenféle retorikától mentesen, ellentmondásosságában és fejlődésében — tehát reálisan — vegyék szemügyre mind az olasz materialista kulturális hagyomány, mind pedig — a centenáriumi alkalmával — Croce és az idealizmus jelentőségét és szerepét Gramsci szellemi formálódásában és utóéletében.⁵ Mindenfajta, a tudományosság igényére számot tartó elemzésnek csakis ezen újabb eredmények szolgálhatnak kiindulópontul, mert csak így lehetséges a reális összefüggések és egymáshatások objektív feltárása.

2. A materializmus azonban a századforduló olasz kulturális életében, amikor Gramsci szellemi formálódása elkezdődött, még egyáltalán nem különült el élesen az idealizmustól. Azért is fontos ezt hangsúlyozni, mert — az okos idealizmusról és a buta materializmusról Lenin által mondottak alapján — Olaszországban éppen az idealizmus fogalmazott meg számos reális kérdést, a lapos pozitívizmus akkor

nem alakult ki szilárd hagyomány és nem lenne sok értelme bármilyen tradícióra hivatkozni, hogy célul tűzzük ki annak folytatását.” Lásd V. Gerratana: *Prospettive di storia del marxismo*. In: Rinascita, 1968. 45. sz. 19. l.

⁴ Gondolunk itt elsősorban Huszár Tibor olasz kultúráról, marxizmusról írott tanulmányaira. Lásd „Bevezető”-jét az *Olasz marxista filozófusok írásaiból* c. kötethez; — valamint Kelemen János: *A marxista filozófusok Olaszországban* (MFSZ, 1971. 3—4. sz.) c. cikkét. Mindketten hangsúlyozzák, hogy a marxizmus olaszországi fejlődése az egyetemes marxizmus szerves részét alkotja.

⁵ „Marxista és Gramsci-ihlette olasz kutatók fiatal iskolája — mondja 1967-ben M. Spinella — néhány éve aprólékos pontossággal végzi az elmúlt századok olasz gondolkodásának kritikai rekonstrukcióját és történeti áttekintését, amely elengedhetetlen lépés a crocei hegemoniával való nemcsak verbális, hanem reális szakításhoz is kultúránkban.” Lásd M. Spinella: *Il pensiero di Spaventa*. In: Rinascita, 1967. 22. sz. 25. l. — E. Garin véleménye szerint éppen Gramsci gondolatvilágából kiindulva lehetséges feltárni az egész olasz filozófiatörténetet. Lásd D. Garin: *Storia della filosofia italiana*. Torinó, 1966. Einaudi.

uralkodó irányzataival szemben. Így az idealista kérdésfelvetésekhez csatlakozni nem volt egyértelműen negatív dolog. Különösen a nápolyi idealista iskolának volt nagy hatása ebben az időben, miután — egyelőre — Antonio Labriola letisztult marxista koncepciójának is csak idealista folytatása volt, Croce személyében.⁶ Ebben az ún. idealista reneszánszban — amely nemcsak Itáliára, hanem egész Európára jellemző a század első évtizedében — a Gramscit ért első, jelentős hatások kétségkívül az idealizmus, a hegelianizmus oldaláról érkeznek és uralják gondolatait — természetesen materialista és marxista vonásokkal tarkítva — egészen a tízes évek végéig.

2.1. Nem tartunk igényt arra, hogy minden vonatkozásban érintsük az idealizmus Gramsci formálásában játszott szerepét, csak azokra a legfőbb — vagy eddig még nem kellően tárgyalt — idealista hatásokra utalunk⁷, amelyek fontosak Gramsci egész szellemi formálódását és ezáltal a gondolkodásában megtalálható és megtalálandó „vörös fonalak” fejlődésükben való feltárását illetően.

2.1.1. Bertrando Spaventát már Togliatti is „a múlt század legnagyobb szellemének” nevezte egyik, 1946-ban tartott előadásában, de a konkrét kutatások az idealizmus e jelentős alakjáról csak jóval később indultak meg. Főleg annak kapcsán foglalkoztak vele tüzetesebben, hogy észrevették: Gramsci fiatalkori írásaiban egész „könnyű felismerni néhány szó szerinti átvételt Bertrando Spaventától” — mint azt Eugenio Garin mondja.⁸ Lényeges előrelépést jelentett a spaventai gondolatok megismerésében G. Vaccának Spaventa politikai és filozófiai rendszeréről megjelent könyve.⁹ „E nagy nápolyi intellektuel alakját, közvetlen hatását olyan személyekre, mint De Sanctis és A. Labriola már Croce és az olasz idealizmus más képviselői is tárgyalták — mondja Spinella a könyvet méltatva —, sőt az is lehet, hogy Bertrando Spaventa tanítása ebben az iskolában találta meg legális folytatását.”¹⁰ Ezt a kérdést a kutatás mind ezideig nem oldotta meg, de az kétségtelen — s ezt tényekkel is bizonyítja Vacca —, hogy igen nagy befolyása volt Spaventának Gramsci — elsősorban fiatalkori — gondolkodására. Elegendő itt csak arra utalni, hogy Spaventa minden tudományt történettudományként kezel, államkonceptiója pedig „érett historicizmust” mutat, s máris nyilvánvaló az a befolyás, amit e hegelianus gondolatok tettek a gramscii történetfilozófia kialakítására. Csak egy példát hozunk még fel: azt, hogy milyen hasonlóságot mutatnak antropológiai koncepcióik. Spaventa számára a lélek nem más, mint az organikus folyamatokban belsővé vált pszichikus folyamatok, „Más szóval az ember, lényegét tekintve történelem.”¹¹ Gramsci erről azt írja: „Az ember mindenekelőtt szellem, azaz történeti termék és

⁶ A múlt századi nápolyi filozófiai iskola jelentőségéről lásd Guido Oldrini: *La cultura filosofica napoletana dell'Ottocento*, Bari, 1973, Laterza; Labriola és Croce viszonyának problémáiról lásd G. Marramao: *Materialismo storico e filosofia della storia (a proposito di alcune lettere di Croce a Gentile)*. In: *Critica marxista*, 1969. 3. sz. 92—115. l.

⁷ Nem térünk ki itt azokra a — bizonyos szempontból — lényeges hatásokra, amelyeket a századforduló neves idealistái, mint például Freud vagy még inkább Bergson, gyakoroltak Gramsci gondolatvilágára.

⁸ E. Garin: *La formazione di Gramsci e Croce*. In: *Prassi rivoluzionaria e storicismo in Gramsci*. In: *Critica marxista*, 1967. Quaderni, n. 3.

⁹ G. Vacca: *Politica e filosofia in Bertrando Spaventa*. Bari, 1967. Laterza.

¹⁰ M. Spinella: *Il pensiero di Spaventa*. Id. kiad. 25. l. A Spaventáról szóló ezen elemzésekhez még azt is szükséges hozzátenni, hogy nemcsak a materialista vonulatra, hanem — G. Gentile, részben Croce, valamint Mondolfo filozófiáján keresztül — az idealizmusra is hat.

¹¹ Idézi G. Marramao: *La riscoperta filosofica del rovesciamento della prassi*. In: *Critica marxista*, 1969. 6. sz. 186. l.

nem természeti.”¹² Teljesen világos itt az idealista gondolatok kontinuitása, amire már az előzőekben utaltunk.

2.1.2. A spaventai idealizmus hatása a tízes évek elején és közepén elsősorban és legfőképpen B. Croce felfogásával kombinálódik Gramsci gondolkodásában. Figyelembe kell azonban venni, hogy az idealista Croce maga is sokat merített az akkori materializmus, főleg Marx koncepciójából, még akkor is, ha egy kötetbe összegyűjtve a róla szóló írásait később „sírba teszi”.¹³ A Gramsci—Croce viszony reális tárgyalásait csak annak ellentmondásos és fejlődésben való vizsgálata teszi lehetővé, mert egyébként nem lenne világos az az evolúció, amit Gramsci gondolata befutott Croce feltétlen tiszteletétől annak sokoldalú bírálatáig és elvetéséig. Tudjuk, hogy már iskolás korában kérte nővérét: vágjon ki minden Croce-cikket az újságokból és küldje el számára tanulmányozás végett. Még 1917-ben is így vélekedik: „Benedetto Croce e pillanatban Európa legnagyobb gondolkodója.”¹⁴ Elsősorban ennek a hatásnak tudható be — s ez lényeges egész további szellemi fejlődését illetően is —, hogy akár az állammal, vagy a kultúrával kapcsolatos kérdések tárgyalásakor a fő hangsúlyt mindig az etikai aspektusra, a nevelésre teszi. Ez a vissza-visszatérő motívum — amely már számos, utóbb éppen újbaloldali interpretációra nyújtott lehetőséget — az idealizmus tisztán felismerhető hatásán túl, véleményünk szerint, a dantei és michelangelói eszmeiség — a szépség és jóság fogalmainak — nyomát is magán viseli. Ezt mondja például: „A kultúra [...] Saját belső éniük megszervezése és fegyelme, saját személyiségünk birtokbavétele, [...] magasabb fokú öntudat megszervezése.”¹⁵ Ebben az időben jól megférnek gondolatában az idealista és materialista koncepciók: az Erkölcsei élet klubjában 1918-ban Gramsci a fiataloknak Marxot, Crocét és Salveminit olvas fel, olyanokat — mint azt maga mondja — „akinek érezni lehet a kortársi idealista mozgalom” hatását. Gramsci feltétlen tiszteletét Croce iránt azonban nem kell és nem szabad teljes behódolásnak felfognunk. Garin erről így ír: „Mármost [Gramsci] kapcsolatát Crocéval, még fiatalkori éveiben is, úgy lehetne meghatározni, mint állandó igyekezetet, erőfeszítést arra, hogy abból minden sallangos determinizmustól és minden materialisztikus dogmatizmustól mentes praxis-filozófiát hozzon létre. Éppen ebben az igyekezetében nem kevés elemet merített a hegelianizmusból és Crocéből, valószínűleg többet mint Labriolából, akire újult intenzitással csak később kezd hivatkozni.”¹⁶ Croce hatását, amely Gramsci életének különböző időszakában eltérő intenzitású — nagyobb szerepe van a húszas évek előtt és kisebb valamint más a *Börtönfüzetek* írásakor a harmincas évek elején —, egyre inkább a Labriola-féle materializmus, a marxizmus tanulmányozása és asszimilálása helyettesíti és váltja föl. Ezután már igen erősen polemizál a crocei felfogással, amely munkát a börtönben is folytatja s megír kb. száz oldalt *Benedetto Croce filozófiája* címmel: ekkor a szembenállás és az elkülönülés már tisztán mutatkozik.¹⁷

¹² A. Gramsci: *Socialismo e cultura*. Grido del Popolo, 1916, január 29. In: A. Gramsci: *Marxizmus kultúra művészet*. Válogatott írások. (Bp.), 1965, Kossuth K. 189—190: 1.

¹³ Lásd Crocének egyik G. Gentiléhez írott, 1898. novemberében kelt levelét. Croce rendszerét és marxista bírálatát lásd Kaposi Márton: *A dekadens polgári filozófia fő sajátosságainak kifejeződése Benedetto Croce rendszerében*. In: Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 5—6. sz.

¹⁴ Lásd: *La Città Futura*, 1917. február 11. Idézi: E. Garin: i. m.

¹⁵ A. Gramsci: *Marxizmus kultúra művészet*. Id. kiad. 189. l.

¹⁶ Jól szemlélteti ez azt a bonyolult viszonyt, amely idealizmus és materializmus között Olaszországban még a század elején is fennállt. Lásd: E. Garin: i. m. 130. l.

¹⁷ Nem véletlenül sorolják *A történelmi materializmus és Benedetto Croce filozófiája* c. posztumusz munkáját a nagy marxista polemikus munkák sorába, s nevezik olykor Anti-Crocének, Gramsci egy megjegyzése alapján. Lásd A. Gramsci: *Filozófiai írások*. (Bp.), 1970, Kossuth K. 100. l.

2.2. Az 1910-es években az idealizmussal egyidőben — sőt bizonyos tekintetben azzal együtt — a materializmus hatását is befogadta Gramsci. Ezt a materializmust főként az jellemzi, hogy a társadalmi rend alapjában megmutatkozó heterogenitásnak megfelelően a marxizmus tanításának különféle értelmezését — félreértelmezését — adják. Gramsci egész életén és munkásságán végigvonul például az a harc, amelyet a naturalisztikus fölfogások, de különösképpen az olasz pozitivizmus képviselőinek — Ferrerónak, Loriának — koncepciói, a lapos evolucionizmus elméletei ellen vívott.¹⁸ Ez azonban nem volt ellentmondásmentes folyamat, mert a polémiaiban elsősorban az idealizmusra támaszkodhatott, vagy pedig — Marx, Engels és Lenin munkái egyszerű filológiai ismereteinek hiányában — csak, paradox módon, a deformáló marxizmus-interpretációkra. Ezért aztán valóban joggal beszélnek némely fiatalkori írásának eklektikus jellegéről. Ennek egyik szemléltető példája lehetne a *Forradalom a Tőke ellen* című, 1918-ban a NOSZF méltatására írt — magyarul mind ez ideig publikálatlan — cikke. Ebben a következőket írja: „A bolsevikok megtagadják Marx Károlyt, félreérthetetlen cselekvésük bizonyosságával erősítik meg, [...] hogy a történelmi materializmus kánonja nem is olyan acélos, mint ahogy azt gondolnánk és ahogy gondolták.” „A tények túlhaladták az ideológiákat” — mondja, s hozzáteszi: csak a marxista gondolat él tovább, „amelyik sohasem hal el, és amely az olasz és német idealisztikus gondolat folytatása, és amelyikre Marxnál pozitivistikus és naturalisztikus réteg rakódott.”¹⁹ Teljesen világos itt egyrészt a praxis magasztalása az elmélettel szemben, másrészt az a gondolat, hogy a materializmus az idealizmusnak egyszerű — minőségi ugrás nélküli — folytatódása. Végül az is nyilvánvaló, hogy ekkor még — főleg mert Labriolát csak később kezdi tanulmányozni —, amikor Marxról beszél, akkor annak különböző interpretációiról mond ítéletet. Ebben az esetben tisztán kivehető a „legális marxisták” történelmi materializmus felfogásának igen jelentős befolyása.

2.2.1. A marxizmus-értelmezések közül különösen hatott Gramscira — de a század több jelentős gondolkodójára is²⁰ — a francia szindikalista Georges Sorel elméleti koncepciója. Most eltekintünk rendszerének részletesebb ismertetésétől, csak arra utalunk: Sorel nagy hatással volt a Gramsci-féle „történeti blokk” elméletének kidolgozására (maga a terminus is — bloc historique — Soreltól származik), az általános sztrájk és az erőszak „nevelő”, etikai funkciójának kiemelésével erősítette a crocei—spaventai vonásokat Gramsci szellemi formálódásának elején, de Labriolán keresztül is érte soreliánus hatás.²¹ A legfőbb hasonlóság — amely mind a mai napig kevésbé kidolgozott a kutatásban —, éppen a mitikus praxis-felfogásban van a két gondolkodó között. Nem véletlen, hogy a nálunk is gyakran ismételt leegyszerűsítő felfogással szemben, Gramsci nemcsak a *Börtönfüzetekben*

¹⁸ Erről tudósít P. Togliatti: *Attualità del pensiero e dell'azione di Gramsci* c. írásában. Lásd P. Togliatti: *Gramsci*, Roma, 1967, Ed. Riuniti.

¹⁹ P. Togliatti: i. m. 166—167. l. Itt nem térhetünk ki részletesen arra, hogy az említettekben túl mi idézte elő e hibás magyarázatokat, csupán felhívjuk a figyelmet arra a gyér információs lehetőségére, amely Gramsci rendelkezésére állott. Csak e témájú cikkeinek történeti vizsgálata teszi lehetővé, hogy szerzőjük gondolatainak fejlődéséről képet alkossunk. Ezt végezte el A. Lepre: *Bordiga e Gramsci di fronte alla guerra e alla Rivoluzione d'Ottobre* (Critica marxista, 1967. 4—5. sz.) c. cikkében.

²⁰ Mi most csak a Croce—Sorel viszonyra utalunk: nemcsak Croce hatott Sorelre — ahogy azt Gramsci helyesen mondja —, hanem a Croce-féle gyakorlat (és politika) fogalom didolgozásában éppen Sorel hatott Crocére. Lásd G. Prestipino: *Revisione specualtiva del marxismo e ultime ricerche su Croce*. In: Critica marxista, 1966, 5—6. sz. 301. l.

²¹ Sorel koncepciójának lényegét lásd Hermann I.: *A szocialista kultúra problémái* c. munkájában. Sorelnek Crocéhez, Labriolához, Bernsteinhez, Gramscihoz stb. viszonyával foglalkozik Giovanna Cavallari: *Sorel critico del marxismo*. In: Critica marxista, 1971. 2. sz. 136—144. l.

használja a „gyakorlat filozófiája” (filosofia della prassi) terminust a marxista filozófia helyett, hanem *mindig is* praxis filozófiáról beszélt, kezdetben a soreli, labriolai intenciók, később pedig Marx fiatalkori munkái — mindenekelőtt a *Feuerbach-tézisek* — alapján. A Sorel-féle hatás más vonatkozásban is igen lényeges: éppen ez a momentum az gondolkodásában és szellemi fejlődésében, amely rokonítja felfogását olyan filozófusokéval, mint Karl Korsch és a *Történelem és osztálytudat* Lukács Györgye. E korszakbeli marxista fejlődéséről írja Lukács: „...társadalmi-politikai nézeteim ellentmondásossága szellemi kapcsolatba hozott a szindikalizmussal, mindenekelőtt G. Sorel filozófiájával. [...] Szabó Ervin, a szociáldemokrácia magyar baloldali szellemi ellenzékének vezetője hívta be a figyelmet Sorelre. Ehhez járult, hogy a háború alatt megismerkedtem Rosa Luxemburg műveivel. Mindebből egy belsőleg ellentmondásos elméleti amalgám keletkezett, amely döntő hatást gyakorolt gondolkodásmódomra a háború idején és a háború utáni első években.”²² A párhuzam tehát az alapvetően hasonló szellemi indítatásból származik, s ezt a szempontot nagyon lényeges figyelembe venni, ha Lukács, Korsch és Gramsci filozófiájának ezen tendenciáiról, vagy éppen az e korszakra jellemző praxis felfogásról beszélünk.²³ Ugyanakkor azzal is számolni kell, hogy bármilyen fontos is a soreliánus hatás Gramsci formálódásában (több konstans elemet is bevitt filozófiájába) — tekintetbe véve egész történeti fejlődésében felfogott elméletét —, mégsem ez tekinthető döntő láncszemnek abban a lényegi változásban, amely a húszas évekhez közeledve és közvetlen azután ment végbe gondolkodásában.

2.2.2. Gramsci szellemi formálódásában lényeges fordulat csak a materialista kulturális hagyomány nagy alakjával — Antonio Labriolával²⁴ — való megismerkedése folytán következik be, s tulajdonképpen csak ezzel biztosított az út Marx Engels és Lenin koncepciójának igazi, torzításmentes feldolgozásához. Labriola ugyanis — főleg a *Tanulmányok a történelmi materializmusról* című könyvében — már a marxizmus igazi megértéséről tesz tanúbizonytságot. Nagy hatással van a Gramsci-féle ún. historicizmus végleges és materialista szempontú kidolgozására, s nélküle nehezen érthetők Gramsci szempontjai e téma továbbfejlesztésére a crocei historicizmussal folytatott vitájában. Éppen ezért nem teljesen érthető — bár maga Togliatti többször is figyelmeztetett a Labriola—Gramsci-viszony elméleti jelentőségére —, hogy a kutatók csak az utóbbi években foglalkoztak behatódiban is e kérdéssel. Kimutatták a kettejük között levő kontinuitást, de legújabbán vita támadt éppen Labriolának Gramsci szellemi formálódásában játszott szerepéről, annak intenzitásáról. Néhány kutató — így például G. Mastroianni, aki éppen e korszak kérdéseivel foglalkozik könyveiben²⁵ —, annak a véleményének ad hangot, hogy

²² Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. Magvető, 696. l. — Kiemelés tőlem — Sz. T. — Sajnos, Szabó Ervin magyar irodalmában kissé elhanyagolt a jelentős soreli befolyás méltatása. Sándor Pál: *A magyar filozófia történetében* (Bp. 1973, Magvető, I—III. k.) meg sem említi Sorel nevét Szabó Ervin tárgyalásakor.

²³ Ennek gyökereiről így ír Hermann: „S Szabó Ervin a soreli elméletnek éppen úgy közvetítőjévé vált Magyarországon, mint ahogyan Labriola részben ezt az elméletet közvetítette Olaszországban, és mint ahogyan a fábiánus mozgalom angol kritikája ezt az elméletet közvetítette Korschhoz. Ez a közös szellemi gyökere annak a magatartásnak, amely Gramscit, Lukácsot és Korschot jellemzi, hogy tudniillik Sorelrel együtt üdvözlük az Októberi Forradalmat, lelkesednek érte, de egy kollektív praxisfilozófia jegyében.” Lásd: Hermann: *Lukács György gondolatvilága* Bp., 1974. Magvető, 120. l. — Ellenkező véleményen van Vajda Mihály: *Antonio Gramsci — a filozófus*. Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 3—4. sz. 550—557. l.

²⁴ Antonio Labriola nem tévesztendő össze a Lenin által is igen élesen bírált Arturo Labriolával; ez utóbbiról lásd D. Maruccio: *Arturo Labriola e il sindacalismo rivoluzionario in Italia*. Torino, 1970, Fondazione Luigi Einaudi.

²⁵ G. Mastroianni: *Antonio Labriola e la filosofia in Italia*. Catanzaro, 1968., valamint G. Mastroianni: *Da Croce a Gramsci*. Urbino, 1972, Argalia.

nagyobb szerepet játszottak Gramscinál a pragmatikus, a bergsoni és a soreliánus hatások, mint Labrioláé; ez utóbbi inkább Togliattira volt befolyással, amiből Togliatti — tévesen — következtetett volna a Gramscit ért jelentős labriolai hatásra. Sokan — mint G. Prestipino is — ezt igen megfontolandónak tartják, ugyanakkor mások — például N. Badaloni²⁶ — további kutatásokat javasolnak mind Gramsci, mind Labriola munkásságáról azért, mert saját elméleti álláspontjuk tisztázása nagyban hozzájárulhatna kettejük kapcsolatának adekvátabb feltárásához. Különösen fontos lenne — véleményünk szerint —, ha továbbra is elemeznék azt a kiterjedt levelezést, amelyet Labriola folytatott a kor kiemelkedő jelentőségű gondolkodóival: elsősorban Engelsszel, aztán Sorellel, Spaventával, Turatival stb. Az előző — és Croce²⁷ valamint a Croce-követők — véleményével szemben úgy gondoljuk: a jövőbeni kutatás ki fogja mutatni azt a *kulcsszerepet*, amelyet Labriola játszott a századforduló tájékán, de Gramsci révén az egész olasz materialista kulturális vonulatban, hiszen elsősorban neki köszönheti marxista formálódásának alapvonásait.

2.2.3. Ezután nem győzzük hangsúlyozni: Gramsci szellemi formálódásában nem csupán intellektuális tényezők játszottak szerepet, hanem elengedhetetlen megemlíteni azokat a gyakorlati — főként munkásmozgalmi — hatásokat, amelyek végül is a marxizmus filozófiája mellé állítják. Ezek közül is kiemelkedik Gramscinak az Ordine Nuovóban és különösképpen a Kominternben végzett munkája. Tulajdonképpen ezek vezettek oda, hogy megismerkedjék például Rosa Luxemburg koncepciójával,²⁸ s más szocialista vagy éppen szociáldemokrata felfogásokkal. Ő maga a húszas évek elején aktívan részt vett az OKP megalapításában (ha nem ő egyedül alapította is meg — mint azt a közkeletű, de kétségkívül legendás hiedelem tartotta). Központi szerepe nemcsak az OKP megalapításában nyilvánvaló, hanem abban, hogy már kezdetben felismerte: a szocializmushoz vezető út kiindulópontja nemzeti. „A fejlődés kétségkívül a nemzetköziség felé tart, a kiindulópont azonban „nemzeti” jellegű, és ebből a kiindulópontból kell előrehaladnunk. De a távlat nemzetközi jellegű és nem is lehet más.”²⁹ A világtörténeti perspektíva³⁰ felismerése vezette őt a nemzetközi munkásmozgalom felé, s ezzel vált lehetővé a kulturális vonulat nyitása Európa irányába s bekapcsolódása a nemzetközi eszmeáramlatokba.

2.3. E hatás csúcspontja kétségkívül Lenin elmélete és gyakorlata, amivel már az Októberi Forradalom idején megismerkedett, de ekkor még nem olvasta Lenin munkáit. Togliatti tanúságtétele szerint³¹ csak később ismerkedik meg a *Két taktikával*, a *Mi a teendővel* és más, elméletileg is fontos írásával. Amikor a Ko-

²⁶ Lásd G. Prestipino: *Da Croce a Gramsci*. In: *Critica marxista*, 1973. 3—4. sz. 374—375. l., valamint N. Badaloni: *Labriola politico e filosofo*. In: *Critica marxista*, 1971. 2. sz. 16—35. l. Labriola jobb megismerését szolgálja V. Gerratana: *Per una corretta lettura di Labriola* (*Critica marxista*, 1973. 5. sz.) c. cikke.

²⁷ Croce — a kezdeti lelkesedés után — Labriolát úgy ítéli meg, hogy az szinte képtelen volt fogalmainak pontosítására, s ezért zavaros némely elmélete, nem úgy, mint Sorelé. Lásd: Croce levelezését Gentilével; Marramao: *La riscoperta*, id. kiad.

²⁸ Talán nem tekinthető véletlen egybeesésnek, bár a további megerősítések még hiányoznak, hogy ebben az időben Lukács szintén pozitív véleménnyel volt Luxemburgról (Lásd: *Történelem és osztálytudat*); valamint az sem, hogy ugyanakkor — Gramscival egybehangzóan — elítéli a Buharin-féle marxizmus-interpretációt.

²⁹ A. Gramsci: *Filozófiai írások*. Id. kiad. 336. l.

³⁰ Ekkor a kor „levegőjében” volt a világforradalom szele. Lásd: Lenin írásait vagy Lukács György Tanácsköztársaság korabeli cikkeit (MM Tájékoztató, 1969. 3. sz.), pl. *Mi a forradalmi cselekvés?* stb.

³¹ Lásd *A leninizmus Antonio Gramsci gondolkodásában és tevékenységében*. In: P. Togliatti: „A demokráciáért, a békéért, a szocializmusért.” (Bp.), 1974, Kossuth K.

mintern ülésére Moszkvába érkezik — felesége családján keresztül, amely állandó kapcsolatot tartott fenn Leninnel —, személyesen is találkoznak, s ez döntő befolyással volt egész további munkásságára. Lenin forradalom koncepciója és más fontosabb elméleti és gyakorlati útmutatása ráépült azokra a hatásokra, amelyek már előzőleg érték Gramscit, s az eredeti, koherens gondolkodásra törekvő olasz marxista így neki köszönheti elméleti formálódásának kiteljesedését. A tisztán lenini hatásokból először a hegemonia fogalmának kidolgozására utalnánk.³² Ennél is fontosabb talán az állóháború („guerra di posizione”) és a mozgóháború („guerra manovrata”) kifejezések Gramsci-féle pontosítása és az olasz viszonyokra való alkalmazása. Gramsci maga erről így írt: „Azt hiszem Ilici [Lenin] megértette, hogy a Keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott manőverező háborúról át kell térni az állóháborúra, mert Nyugaton csak ez lehetséges.” A manőverező háborúval mindent el lehet érni ott, ahol „az állam minden volt, a polgári társadalom pedig kezdetleges és kocsonyás, mert az állam megdöntésével együtt bukott az erőtlen ‚polgári társadalom’ is. Ellenben Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes volt a viszony, s valahányszor az állam megremegett, mögötte mindannyiszor azonnal feltűnt a polgári társadalom erőteljes szerkezete.”³³ Az állóháborúra való áttérésnek tehát központi jelentősége van Gramsci gondolati rendszerében, amely magával hozza egy új történeti blokk kialakítását s ezáltal folyamatosan a polgári társadalom („società civile”) megszüntetését.

A gramscii koncepció marxizmustól való terminológiai eltérése némely kutatóban azt az érzést keltette, mintha lényegi eltérésekről lenne szó. Ez a kétségkívül nem kellően átgondolt álláspont a többség részéről heves elutasításban részesült.³⁴ Az igazság az, hogy a Leninnel való találkozás után konstans erőfeszítés látszik Gramscinál arra, hogy — korlátozott lehetőségeihez képest³⁵ — mind teljesebben és a maga valóságában ismerje meg Marx, Engels és Lenin munkásságát. Erről tanúskodnak — többek között — azok a fordítások, amelyeket a börtönben készített még a húszas évek végén a marxizmus klasszikusainak műveiből, — valamint az egész *Börtönfüzeteken* végighúzódo különféle problematika is. Ezen írásokat — csakúgy mint egész életművét — *történetiségében és fejlődésében* kell vizsgálni, ha az azokra gyakorolt — a döntőeket már csak kis mértékben módosító — hatásokat és ezzel együtt Gramsci egész gondolatvilágát a maga valóságában kívánjuk feltárni. Csak így érthető meg például a Gramscinál fontos szerepet játszó „gyakorlati filozófiája” terminus használatának módosított, változtatott értelemezése is.

3. Azokról a hatásokról, amelyek Gramscit érték, ő maga csak nagyon keveset írt és beszélt. Ezek elsősorban a halála után keletkezett visszaemlékezésekből ismertek. Legfőbb források azonban maguk a szerző írásai, amelyek önmagukban tanúskodnak azokról a gondolkodókról, akik a kortársakon túl is³⁶ szerepet játszottak

³² L. Gruppi: *Il concetto di egemonia in Gramsci*. Roma, 1972. Editori Riuniti.

³³ A. Gramsci: *Filozófiai írások*. Id. kiad. 322. l.

³⁴ A félreértelmezések egyik tipikus esete L. Sochor magyarul is megjelent cikke, amelyre többen is igen hevesen reagáltak. Lásd: Huszár Tibor: *Antonio Gramsci*. In: Antonio Gramsci: „Filozófiai írások”, vagy Wirth Ádám: *Lenin, a filozófus* (Bp.), 1971, Kossuth stb. Helyesen tárgyalja a Lenin—Gramsci viszonyt Szabó András György. Lásd Szabó A. Gy.: *Gramsci és a leninizmus*. Világosság, 1971. 10., 11. sz.

³⁵ Nemcsak a börtön nehéz körülményeire gondolunk, hanem arra is, hogy már előzőleg csak bizonyos Marx, Engels és Lenin művek álltak Gramsci rendelkezésére. Ez pedig — eddig még nem kellően vizsgált módon — kétségkívül egész elméletére kihat.

³⁶ Gondolunk itt többek között Vicóra, de különösképpen Machiavellire, aki sokban hozzájárult Gramsci politikai szociológiájának kidolgozásához. Lásd erről saját írásait, pl. V. Gerratana: *Inediti dai „Quaderni del carcere”*: *Machiavelli e Marx, Marx e Machiavelli*. In: *Rinascita*, 1967. 15. sz. 16—19. l.; valamint Luciano Gruppi: *Machiavelli e Gramsci*. In: *Critica marxista*, 1969, 3. sz. 81—91. l.

Gramsci szellemi formálásában. A problémát azonban az jelenti, hogy műveit csak lassacskán tették közzé, s a publikálás különböző szempontjai — amelyek során kihagyásokat, átírásokat eszközöltek az eredeti szövegben — mindig módosították a Gramsciról kialakított képet. Egy időben például a hazánkban folyó Gramsci-kutatások és méltatások — párhuzamosan legendás, hősi jellemvonásainak erőteljes hangsúlyozásával — szinte elfeledkeztek a filozófus Gramsciról, nem is beszélve az őt ért különféle idealista hatásokról.³⁷ Az idealizmus és Croce szerepének lebecsülése Gramsci formálódásában analógiákat mutat Hegel jelentőségének lebecsülésével Marx formálódásában. Így viszont még az olaszországi kutatók sem voltak abban a helyzetben, hogy viszonylag teljes képet adjanak erről a kérdésről. Számolni kellett még ezen túl — bár sok esetben éppen ezzel összefüggésben — azokkal a torzító interpretációkkal, amelyeket műveinek nem teljes ismerete idézett elő, — valamint az a *késés*, amellyel munkásságát dolgozták fel. Az ilyen értelmezések még ma sem ritkák, mint ezt M. A. Macciocchi példája³⁸ is bizonyítja, aki a materialista kulturális vonulat ápolásának elmulasztásáért Togliattit vádolja. Ha e szubjektív célzatú magyarázat Gramsci szellemi örökségének feldolgozására nem is fogadható el — hiszen objektív körülmények, a háború, az ellenállás, a dogmatizmus stb. késleltették elsősorban a sokoldalú elemzést — továbbra is szükséges Gramsci utóéletének —, így főként a Gramsci—Togliatti-viszonynak — az elemzése.³⁹ Gramsci komplex személyiségének, az őt ért sokirányú befolyásnak és egész elméleti rendszerének mind jobb megismerését csak a legújabb, a *Börtönfüzetek* kritikai kiadásán alapuló és egész munkásságát fejlődésében vizsgáló kutatások segítségével lehet elérni. Ehhez a feldolgozásához saját maga adta meg a módszertani útmutatásokat. Ezt írja: „Mindenekelőtt rekonstruálni kell az illető gondolkodó szellemi fejlődésének folyamatát, hogy megállapítsuk: mely elemek váltak gondolkodásában szilárdná és „permanenssé”, vagyis alakultak át saját gondolatává, más jellegű és magasabb rendű gondolatává, mint az általa előzetesen tanulmányozott „anyag”, amely ösztönzőül szolgált; csak ezek az elemek a fejlődési folyamat lényeges momentumai.”⁴⁰ Majd így folytatja: „Ezekből a premisszákból kiindulva a kutatásnak a következő vonalat kell követnie: 1. rekonstruálni az életrajzot, nemcsak a gyakorlati, hanem kivált a szellemi tevékenységet illetően; 2. minden művet, a legjelentéktelenebbet is, időrendben regisztrálni, belső motívumok szerint felosztva: szellemi formálódás; érettség, az új gondolkodásmód, életfelfogás és világnézet birtokbavétele és alkalmazása. A vezérmotívumnak, a *fejlődésben levő gondolkodás ritmusának* a kutatása fontosabb kell hogy legyen az egyes alkalmi megállapításoknál és a kiragadott aforizmáknál.”⁴¹ Ezen intenciók is azt a meggyőződésünket támasztják alá, hogy kiemelkedően fontos szerepe van egy gondolkodó szellemi formálódásában a vezérmotívumok — és tegyük hozzá utóélete — fejlődésükben való vizsgálatának.

³⁷ Lásd: A. Gramsci: *Az értelmiségről*. In: Társadalmi Szemle, 1958. 2. sz. A fő szövegben található Gentile és Croce nevekhez lábjegyzet: „Olasz polgári filozófusok.” Ennyire nem volt köztudomású, hogy Gramsci szinte egész életében Crocéval vitázott.

³⁸ M. A. Macciocchi: *Pour Gramsci*. Paris, 1974. Editions du Seuil.

³⁹ Ezt a munkát kezdte el E. Ragonieri. Lásd E. Ragonieri: *Palmiro Togliatti*. Roma, 1973. Editori Riuniti.

⁴⁰ A. Gramsci: *Filozófiai írások*. 137—138. l.

⁴¹ Uo. 138—139. l. (Kiemelés tőlem — Sz. T.)

Tibor Szabó

CONTRIBUTI ALLO STUDIO DELLA FORMAZIONE INTELLETTUALE E DELLA FORTUNA DI GRAMSCI

Nello studio l'autore delinea i problemi principali di una eventuale ricerca approfondita su questioni che riguardano la linea materialistica della cultura italiana del Novecento e, come maggior rappresentante, Gramsci.

All' inizio della sua formazione il rivoluzionario e filosofo italiano concentra in sé tutte le influenze dell'idealismo di tipo hegeliano della scuola di Napoli — specialmente di Bertrando Spaventa —, e dell'idealismo di B. Croce. Nello stesso tempo Gramsci subisce anche l'influsso del movimento operaio internazionale e, attraverso quest'ultimo, quello del sindacalista francese Giorgio Sorel, come dimostrano bene gli scritti politici di Gramsci. La conoscenza dell'opera teorica di Antonio Labriola — prediletto discepolo di B. Spaventa prima di diventare socialista e poi marxista — fu decisiva per Gramsci che verso la fine degli anni dieci compì il suo orientamento verso il marxismo. L'approfondimento di tale cultura lo deve alla teoria e alla prassi di Lenin: grazia a lui egli riesce ad elaborare una teoria delle possibilità di una rivoluzione in Occidente e a dimostrare — tra l'altro — gli elementi del famoso passaggio dalla guerra manovrata alla guerra di posizione, come nucleo centrale della sua concezione teorica e pratica. Fu P. Togliatti che — dopo la morte del Maestro e amico — continuò quello che Gramsci incominciò: perciò sarebbe utile fare maggiori ricerche sul nesso Gramsci-Togliatti.

Gli influssi complessi che Gramsci ricevette da parte della cultura idealistica e insieme materialistica esigerebbero un approccio differenziato alla sua opera, cioè l'analisi dell'evoluzione del suo pensiero non staccato dalla sua prassi sociale.

Tibor Szabó

CONTRIBUTIONS TO THE STUDIES OF GRAMSCI'S INTELLECTUAL FORMATION AND FORTUNE

Author outlines the problems that would be the goal of a more profound study about the materialistic trend of 20 th century Italian culture and its main representative: Gramsci.

At the beginning of his formation the Italian revolutionist and philosopher gathers the influence of both the Hegel-type idealism of the Naples school, especially of Bertrando Spaventa, and that of Croce's idealism. At the same time the international workers' movement, with it the theory of George Sorel, French syndicalist also had an effect on Gramsci, as the latter's political writings suggest it. It was Antonio Labriola who had been B. Spaventa's favourite disciple before becoming a socialist then a marxist, who seriously influenced Gramsci theoretically in the late 1910's and directed definitively Gramsci towards marxism. Lenin's theory and practice helped Gramsci in the profound study of marxist culture: — with the help of leninism he worked out the theory of the possibility of revolution in the West and pointed out the details of the passage from the war of movement to the position war, what is of central importance in his theoretical and practical conception. After the death of his master and friend P. Togliatti was the very man to go on with what Gramsci had begun — this is why the further analysis of their relationship would be important.

The complex influence of idealist and at the same time materialist culture requires a differentiated approach toward Gramsci's work — it is necessary to analyse in evolution his thoughts that cannot be divided from his social practice.

Тибор Сабо

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ИДЕЙНОГО ФОРМИРОВАНИЯ И ПОСЛЕЖИЗНЕННОГО ПЕРИОДА ГРАМШИ

В своей работе автор даёт краткий обзор тех проблем, которые представляют собой цель более основательной работы о главной материалистической тенденции итальянской культуры XX-го века и его главным представителе Грамши.

В начале формирования своих взглядов итальянский революционер и философ испытывает на себе влияние как и идеализма гегелевского типа неаполитанской школы — особенно Бертрамдо Спаветты — так и влияние идеализма Кроче. В то же время на Грамши оказывает влияние и международное рабочее движение, а именно, как об этом свидетельствуют и его работы, теория французского синдикалиста Жоржа Сореля. Антонио Лабриола, любимый ученик Бертрамдо Спаветты перед тем, как примкнул к социалистам, а затем к марксистам, в конце десятых годов оказал серьёзное влияние на идейно еразвитие Грамши и окончательно направил его в сторону марксизма. Благодаря ленинской теории и практике на него глубокое влияние оказала марксистская культура: он при помощи ленинизма разработал теорию возможности революции на Западе и указал на элементы перехода от войны маневрирующей к позиционной войне, которая занимает центральное место в его теоретической и практической концепции. П. Тольятти был тот, кто — после смерти своего учителя и друга — продолжал дальше начатую с Грамши работу: именно поэтому было бы полезным дальнейшее изучение отношений между Тольятти и Грамши.

Комплексное влияние идеалистической и вместе с тем и материалистической культуры на Грамши требует дифференцированного подхода к изучению его шворчества, т. е. анализ его, неразрывно связанных с общественной практикой идей в их развитии.